

A MAGYAR NYELV KÖVETKEZTETŐ MONDATAINAK TÖRTÉNETE A XVI. SZÁZAD ELEJÉIG

RÁCZ ENDRE

I. Bevezetés

1. Ez a dolgozat „A magyar nyelv következményes mondatai” című munkámnak (NytudÉrt. 39. sz.) melléktermékeként született. A következményes mondatok kialakulását úgy vizsgáltam, hogy összegyűjtöttem régebbi nyelvemlékeinkből (a XVI. század első évtizedének végéig) valamennyi előfordulásukat. Anyaggyűjtésemben tekintettel voltam a rokon mondatfajtákra is: a mellérendelő mondatösszetételek közül elsősorban a következtető mondatokra. Ezeket is teljes számban kicéduláztam, s — a következményes mondatokhoz hasonlóan — minden lehetséges esetben összevettem őket latin eredetijükkel vagy mintájukkal, azonkívül a kódexirodalom későbbi szakaszából idézhető párhuzamos fordításokkal. A feldolgozott nyelvemlékeket (a felhasznált kiadás megjelölésével), a latin alapszövegek lelőhelyét és a tekintetbe vett párhuzamos magyar fordításokat részletesen felsoroltam említett munkámban (55–7).

2. A következményes alárendelt mondatokhoz a mellérendelő mondat-szerkezetek közül kétségtelenül a következtető mondatok állnak legközelebb, annyira, hogy a következményes alárendelés átcsaphat következtető mellérendelésbe (Pais-Eml. 236; NyelvDolg. 17. sz. 26 és NytudÉrt. 39. sz. 29, 99). A két mondatfajta közti egyezést és eltérést (vö. ezzel kapcsolatban az imént idézett helyeket) jól kifejezi a megjelölésük is: a következtető és a következményes műszó, amely közös alapszavával az összetételben megmutatkozó logikai viszony hasonlóságára, eltérő képzésmódjával a szintagma-tikus összefüggés különbözőségére utal. Mindkettő voltaképpen csak a második tagmondatra vonatkozik (ugyanis a következményes mellékmondat is a második helyen, a főmondat után szokott állni), ezért is nevezik a következtető mondatokat szabatosabban következtető utótagú mondatoknak (vö. TOMPA JÓZSEF: Anyanyelvünk az iskolában III, 46; FARKAS VILMOS: Nyr. LXXXIII, 87 és MMNyR. II, 408, 432).

A következtető mondatok a mai magyar nyelvben többnyire kötőszósak, de kötőszó nélküliek is lehetnek. Néha az és, s kapcsolatos kötőszó is következtető értelmű utótagot fűz az előtaghoz, illetőleg a következtető mondat kötőszava együtt jár az és, s kötőszóval. Ez alkalommal a mai magyar nyelv következtető mondatait nem vizsgálom részletesen (l. erre nézve: MMNyR. II, 432–6 és uo. a 440. lapon közölt irodalomjegyzéket).

II. Kötőszó nélküli következtető mondatok

A mellérendelt mondatok kezdetben kötőszó nélküliek voltak, s részben ma is ilyenek. Kétségtelen azonban, hogy azok a tartalmi-logikai viszonyok, amelyeknek kifejezésére később kötőszók kerültek a mellérendelésbe, már a kötőszó nélküli mondatösszetételekben megképződtek, bár ezek eleinte csupán kapcsolatos viszonyt fejezhettek ki, amely „a legegyszerűbb, s valószínűleg a legeredetibb mondatkapcsolat” (BERRÁR, TörtMondt. 144). A mai magyar nyelv kötőszó nélküli mellérendelt mondatait is besorolhatjuk a szokásos kategóriákba (másképpen: K. MAJTYINSZKAJA: NyK. LX, 113; vö. mégis BENKŐ LÁSZLÓ: NyK. LXI, 99). Természetes tehát, hogy a kódexirodalomban s ennél előbb is találkozunk olyan kötőszó nélküli mellérendelt mondatösszetételekkel, amelyeknek utótagja következtető értelmű. Jóllehet ezek többsége hasonló föl-építésű latin mondatnak a fordítása, ez a mondattípus minden bizonnyal az ősi állapot továbbélésének (tehát nem kötőszókihagyással létrejött alakulatnak) tekinthető.

Következtető viszonyt a HB. egyes önálló mondatai, nagyobb mondat-egységei között is fölfedezhetünk (pl.: „Hadlaua choltat terumteve iften || tvl. ge feledeve. [Azért] Engede urdung intetvinec...”); s következtető utótagú összetett mondatot keres B. LŐRINCZY ÉVA a KTSz. következő részének első felében: „Qui sc...t. || dýchev Jegut ment en tudum: fugadotianoc l[enni] eſ eſm[e]rum „(ez ſcent) ez nem ygeb germuk hanum yſt[en]” (B. LŐRINCZY, KTSz. 120).

Néhány későbbi, XV. századi példa: JókK. 122: „Te alnok zolga en gyewrewſewmre vetetted te zemermetlen zemeýdet yelenuagyo hogy az nezet allatot meg akartad uenni: Tu, serve nequam, in sponsam meam jecisti oculos impudicos, patet quod rem prospectam subtiliter emere voluisti”; BécsiK. 2: „Ime te rokonod meſfozolt ȝ nepehez ȝ ȝiſtènihez te meël ȝ velè: En reversa est cognata tua ad populum suum, et ad deos suos, vade cum ea”; FestK. 83—4: „Megh nagyohtaa wr theteleeth my welewnk: let || thek lewnk vygadook: Magnificavit Dominus facere nobiscum: facti sumus laetantes”; stb.

Vannak azonban olyan XV. századi adataink is a kötőszó nélküli következtető mondatösszetételre, melyek nem latinból való fordítások, sőt az egyikük nagyonis élőnyelvi (bár nem föltétlenül következtető utótagú) példa: SzabV. 149—50.: „Eſt meg hallak mýnd Twrwkorſagba || Twrw Chaſar lwn nagy boſſoſagban” (vö. IMRE, SzabV. 214); DubnKron.: „Wezeteg kwrwanewfya zaros Nemeth iwttatok werenkewth, ma yzzywk thy wertheketh” (OklSz. 1088).

Előfordul, hogy a latin kötőszós mondat szerkezet helyén a magyarban kötőszó nélküli mondatösszetételt találunk: JókK. 46—7: „nenczen ſemym hanem csak engalya ruham || es cordam es zoknyam es ezek azonkeppen tyed ment enem Mytt adhatok te nagyſagos ayandokodnak: nihil habeo niſi tunicam et cordam et femoralia, et iſta tua ſimiliter ſunt. Quid ergo potero dominationis (Ms. Liège: donationis) magnitudini tuae offerre?” De gyakoribb ennek az ellenkezője (l. később). Arra is számos példa van, hogy párhuzamos szövegekben ugyanaz a következtető mondat egyszer kötőszós, másszor pedig kötőszó nélküli formában tűnik elő: MünchK. 167: „Sem eg zolga nē zolgalhat két vrat, mert auag eggiket zérèti ȝ a . maſicat gſlſl auag eggickèl eggèſſol ȝ a . maſicat uta'l'la nem zolgalhattoc iſtènn ȝ mamonnac: Nemo ſervus potest

duobus dominis servire: aut enim unum odiet, et alterum diligit: aut uni adhaerebit, et alterum contemnet: non potestis Deo servire, et mammonae” ~ JordK. 585: „... *azert* nem zolgalhattok mynd egyzer wr ystennek es ez vylaghnak”; WinklK.¹ 218: „harmadnapon nekőd dichevlwen megh ielőndőm halattaymbol fel tamadok Ne akary Sirny” ~ NádK. 278–9: „Harmad napon nekőd dičőülven ielőndőm, halat- || taibol feltamadoc. *Azert* ne akar’ jirná”; PéldK.² 29: „býzon mondom nekevd. hog eleg bevlchen zabadehtottad meg magadat. menyel bekeffege: Amen dico tibi, satis prudenter te liberasti. Vade in pace” ~ ErsK.¹ 526: „byzony byzony mondom neked hogy nağ bölczen magadat meg zabadyttad *azert* mennyel bekeffege”.

Vannak olyan kötőszó nélküli következtető mondatok is, amelyek igen csak közel állnak az utalószó nélküli sajátos következményes mondatokhoz (vö. NytudÉrt. 39. sz. 31, 105); pl.: BécsiK.³ 136: „Méggetec el a . fat z ρ agait mētēlletec el z ρ lēuēlit ēlraziatoc z ρ gimōlit ēltekozlatoc el fuſſanac a . vadac mellēc ρ alatta vadnac z a . rēpeſc ρ agairol: Succidite arborem, et praecidite ramos eius, excutite folia eius, et dispergite fructus eius: fugiant bestiae, quae subter eam sunt, et volucres de ramis eius”; Apork.⁴ 72–3: „Es be fette uiz őket tőredel || mezőket: eg ő kőzőllők meg nem maradot: Et operuit aqua tribulantes eos: unus ex eis non remansit”; stb.

A kötőszó nélküli következtető mondatkapcsolatok száma a vizsgált kor-szakban: 186.¹

III. Következtető mondatok és, s kötőszóval

A kötőszó nélküli mondatkapcsolatokban megképződő következtető viszony később kifejleszti saját, külön kifejezőeszközeit, a következtető mondat kötőszavait. Bizonyos azonban, hogy a kapcsolatos mondatok néhány kötőszava (sőt egy-két más mellérendelő kötőszó is) ezeknél előbb kialakult. Ha mármost meggondoljuk, hogy a kapcsolatos tagmondatok tartalma nemegyszer az időbeli egymásutániség viszonyában áll egymással, természetesnek kell tartanunk, hogy a kötőszós — az és (és), s kötőszós — kapcsolatos mondatok egyikében-másikában a második tagmondat az első tagmondathoz képest következtető értelmű is lehet. Ezért a legtöbb nyelvtanunk számon tartja az és, s kötőszós következtető mondatokat (így legutoljára FARKAS VILMOS: MMNyR. II, 436). Bár tagadhatatlan, hogy nehéz elválasztani a kapcsolatos mondatoktól, de a régi magyar nyelv vizsgálatakor talán még kevésbé szabad szem elől téveszteni őket, mint a mai nyelvallapot feldolgozó nyelvtanokban. Számsításba vételüket két körülmény is indokolja. Egyrészt az és (és), s kötőszós mondatokba, a kapcsolatos kötőszó mellé újabb kötőszó vagy kötőszószerű nyelvi elem is kerülhet a következtető viszony jelölésére, s így alakulnak ki az és *azért*, és *így*, és *ekképpen* stb. kötőszós következtető mondatok (vö. KÁROLY SÁNDOR: NytudÉrt. 16. sz. 50–1). Másrészt az és (és), s kötőszós következtető mondat-

¹ Ez azonban nem teljesen egzakt adat, hiszen a kötőszó nélküli mellérendelt mondatok minősítése, elemzése — a biztos grammatikai fogódzó hiányában — sokszor eléggé szubjektív lehet (vö. F. V.: Nyr. LXXXI, 447). Közöttük nemcsak a kapcsolatos és a következtető mondatokat nehéz elkülöníteni, hanem arra is akad példa — a régi nyelvben is —, hogy egy kötőszó nélküli mellérendelt mondat következtető és magyarázó utótagúként egyaránt felfogható (vö. Nyelvtani elemzések II, 20); pl.: MünchK. 31: „Rēmenkeggel fiam mebolattatnac tenēked te būnīd: Confide fili, remittuntur tibi peccata tua”.

kapcsolatok legrégibb — főleg bibliai vagy hasonló tárgyú szövegeket tartalmazó — nyelvelméleinkben jóval gyakoribbak, mint manapság, különösen akkor, ha az előtag felszólító mondat. SIMONYI szerint „e gyakori használat kétségtelen hebraizmus, mely a héber eredetiből származott a görög fordításon s a Vulgatán át a magyar bibliába” (Köt. I, 12), s innen más egyházi, vallásos szövegekbe is áterjedhetett ez a mondattípus. S bár természetesen ettől a hatástól függetlenül is kialakulhatott, SIMONYI megállapítását gyakoriságára vonatkozólag az *és, s* kötőszós következtető mondatok statisztikai vizsgálata is támogatja. A 375 ilyennek minősíthető mondat közül — a számok megállapításába itt is belejátszhat bizonyos szubjektivitás — 264 (70,4%) a Huszita Bibliából való, további 52 (13,9%) a jórészt bibliai szövegeket tartalmazó DöbrK.-ből. Viszont például a JókK.-ben mindössze 4 (1,1%), a terjedelmes NádK.-ben pedig csupán 10 (2,7%) *és, s* kötőszós következtető mondatot találunk.

Néhány példa erre a mondattípusra: BécsiK.¹ 61: „*7 kèllètéc 9nèki ètanal. 2 pa2anlola megalkotni amagaſſjé9 kè2eztet: Placuitque ei consilium, et iussit excelsam praeparari crucem*”; MünchK. 30: „*de mōg lac ígeddèl 7 megvigazic èn germekem: sed tantum dic verbo, et sanabitur puer meus*”; DöbrK. 108: „*Vram harmatozi engem íſoppal. es meg tiztvlok. moſſ meg engem. ef honal ionkab feieròlòk: Asperges me hyssopo, et mundabor: lavabis me, et super nivem dealbabor*”; stb.

Az is előfordul, hogy a következtető értelmű, de a latinban kötőszó nélküli utótagot *és*-sel kapcsolja a magyar fordítás; pl. BécsiK.² 203: „*Èl uèzet az aldozat 7 az aldozat vr ístènnèc hazabol . 7 ſirtanac papoc vrnac zolgay: Periit sacrificium, et libatio de domo Domini, luxerunt sacerdotes ministri Domini*”; Apork.² 77: „*Es alaztatot ò zúuòk mvnkaban: es meg betegòltek: Et humiliatum est in laboribus cor eorum: infirmati sunt*” ~ DöbrK. 192: „*Es 5 zivòk mvnkaba meg alaztatek: es meg betegòlenek*”; stb.

Másrészt a latin *et* helyén nemegyszer következtető kötőszót találunk a magyarban (l. később). Arra is akad példa, hogy az *és* kötőszónak a párhuzamos szövegben *azért* vagy *és így* felel meg: MünchK. 213: „*Mondnacuala azert a leualtac k9zz9l neme'l'èc Ez èmber nē íſtènt9l vagon kí zombatot nē 9riz. Egèbèc mōdnacuala Bún9s èmber nē tèhèti è ièlenſegekèt, 7 ózlatuala 9 k9z9tt9c: ... Et schisma erat inter eos*” ~ WinklK.¹ 306: „*...ees vethekò-dees vala ew kòzòttòk*” ~ JordK. 659: „*... Nem vala azert ygenl9ſegh h w keztek*”; BécsiK.¹ 24: „*Vès 92iz9kèt a . fo22aſ9k2a hog azocbol né mèzèhènc 7 t92nèlk9l9n 9l9dme9 9kèt: pone custodes fontium, ut non hauriant ex eis: et sine gladio interficies eos*” ~ SzékK.¹ 38—9: „*wèſſ az kyfolyo kwta9nak r9z9kèt, ho9 || ne meryçenek azokbol. es y9, t9rnelk9l meg9 òlòd òkòt*”; NádK. 131: „*Es ha tektent az íſten zeret9 alaa, et latt'a a pocclot ho9 houa femminem9 íſten zeret9, es bizon penitencia tarto nem me99n es abba io remenſege va9on, Ho9 ò oda nem vettetic*” ~ GuaryK. 10: „*...es í9 abba io remenſege va9on ...*”.

IV. A következtető mondat saját kötőszóinak kialakulása

A következtető mondatkapcsolatok saját kifejezőeszközei (kötőszók, kötőszószerű határozószók) három forrásból erednek. BERRÁR JOLÁN kitűnő összefoglalásában a következőket írja róluk: „A következtető mondatok egy része

olyan kapcsolatos mondatokból fejlődött, amelyek időben egymás után következő történést fejeztek ki. Ezek között ugyanis az élesebb szemű szemlélő gyakran nem pusztá egymásra következést, hanem az ok és következmény viszonyát is felismerheti. Ilyen eredetűek a *tehát* (eredetileg 'akkor'), *következésképpen*, *ennek következtében* kötőszók. — A következtető mondatok más része olyan önálló vagy kapcsolatosan mellérendelt mondatokból jött létre, amelyekben a második mondat élén egy okhatározó szó állott; ez mutatott rá arra, hogy az előző mondatbeli történéssel a második oki viszonyban áll: *annak okáért*, *ezokáért*, *azért*. Ezek közül egyesek, főképp az *azért* valóságos következtető kötőszóvá fejlődött, eredeti jelentését, s ezzel együtt hangsúlyát is elvesztve. Hasonlóképpen módhatározószókat is felhasználtak ilyen mellérendelő formájú oki viszony jelölésére: *így*, *ekképpen*, *eszerint*, *ennélfogva*.¹ (TörtMondt. 147.)

A) Okhatározószói eredetű kötőszók

1. Az ok-okozat viszonyát a kötőszó nélküli mondatösszetételekben legtermészetesebb módon a második tagmondatból az első tagmondat tartalmára visszamutató okhatározószó fejezheti ki. Így könnyen érthető, hogy a következő mondatok első kötőszavai ilyen eredetűek. Közülük is kimagasló szerephez jut a legegyszerűbb formájú: az *azért*. Vizsgált korszakomban ez a kötőszó szinte egyeduralkodó. Az 1494 következtető kötőszó közül¹ az *azért*-ok száma 1242, azaz a kötőszókészlet 83,1%-a. Ez az arány az *azért* javára még kedvezőbben alakul, ha a valódi kötőszói használatot vesszük tekintetbe. Számadataim között ugyanis csak a kétségtelenül hangsúlyukat vesztett, már nem határozószó értékű *azért*-ok szerepelnek, míg a többi kötőszó adataiból sokszor nem lehetett elkülöníteni a még határozószói jellegűeket, illetőleg nagy részük átmeneti kategóriának minősíthető a kötőszó és a határozószó között. S még tovább növekszik az *azért*-ok arányának értéke, ha meggondoljuk, hogy a többi 252 adat 25 kötőszó, illetőleg határozószó között oszlik meg, s közülük a legtöbb csak egy-két alkalommal előforduló variánsnak tekinthető. Az okhatározószói eredetű kötőszók közül az *azért* után az *annak okáért* következik a sorban, mindössze 39 adattal; a nem okhatározószói eredetűek közül pedig az *és úgy* (70 adattal) meg az *(és) ekképpen*, *(és) ezenképpen* (56 adattal). Ez utóbbi azonban még inkább (mód)határozószó, mint kötőszó; az *és úgy* 70 előfordulása közül pedig 66 a Huszita Bibliára esik, s ott ez — mint látni fogjuk — legtöbbször mesterséges alakulat, a latin *itaque* tükörszava.

Az *azért* kötőszóval a továbbiakban nem foglalkozom. Rá vonatkozó fejtegetéseimet ugyanis közzétettem a Magyar Nyelvben (LVII, 435–42), az érdeklődő itt megtalálhatja őket. Vele összefüggésben szóltam az *ezért* kötőszóról, valamint az *és azért*, *és ezért* kötőszókapcsolatról is.

2. Az *azért*-on kívül következtető kötőszóként az *az*, *ez* névmásnak más raggal ellátott alakjai csak ritkán fordulnak elő, egy-két adatra korlátozódnak, s ezek is még inkább okhatározószók; pl.: *azon*, *és azon* (2 adat), *ezen*, *és ezen* (3); *arra* (1), *erre* (1); *ebből*, *és ebből* (2); *ebben* (2); stb. Hasonlóképpen áll a dolog néhány mutató névmási jelzős, *-ért* ragos főnévvel is: *ennek kedvéért*

¹ A kötőszók közé beszámítottam azokat is, amelyek önálló mondatot vezetnek be (vö.: KÁROLY SÁNDOR i. m. 49 jegyz.; BERRÁR, HasMond. 31 1. jegyz.). A következtető mellérendelésnek ez a formája ma is nagyon gyakori.

(1); ez állatért (1); stb. Közülük csupán az *azokért*, *ezokért* vált kétségtelenül következtető kötőszóvá — az előbbire 3 (DöbrK. 67, 96, 110), az utóbbira 1 kötőszói adatom van (BécsiK.² 237) —, valamint az *ennek okáért*, *ezeknek okáért* (2 adat: PéldK.² 39; MargL. 21) és az *annak okáért*, amely az *azért* mellett — mint említettük — a leggyakoribb okhatározószói eredetű kötőszava a következtető mondatnak, bár előfordulásainak száma az *azért*-éihoz képest szintén igen csekély.

Az *annak okáért* 39 kötőszói előfordulása hat kódex között oszlik meg: a PiryH.-ban (és a Máriabesnyői Töredékben) 5, a WinklK.-ben 8, a NádK.-ben 12, a MargL.-ban 5 és a PéldK.²-ben 8 *annak okáért* kötőszót találunk. Ezenkívül csak a GuaryK. használja egyszer, csupán stiláris variánsként, az *és*-hez kapcsolva: 115—6: „Te vağ ierusalemne diððsege, te vağ iſraelne vi-gaſaga, te vağ mi nepðnkne tiztðſſege, ki miuelkðttel erðs ferfiuſſagga, es az te zðuud meg volt erðſðuuen, azert hoğ tiztaſagot zerettel, es hoğ te iðruen vradnac vtanna egeb ferfiat nem ðſmertel, es azert vrnac keze tegðd meg erðſeytðt, || es *annac ocaert* aldott lezh mind ðrððke : *ideo et manus Domini confortavit te, et ideo eris benedicta in aeternum*” (vö. BécsiK.¹ 44: „. . . . *Az è. . . 7 azeðt. . .*”). Egyébként szinte mindig a következtető értelmű tagmondat élén helyezkedik el; pl.: PéldK.² 42: „Vala jerusalembe egy patriarcha. es ez vala jgen jgaſſag zeretev. vg hog az jgaſert nemelyek evtet az ev alatta valok kezzvl gyvlevlyk vala. *Annac okaert* ev rea hamys bevnt kevlte-nek : quidam patriarcha fuit Hierosolymis iustissimus, ita quod propter rigorem iustitiae a quibusdam subditis odiebatur. Unde imposuerunt sibi falsa crimina”. Megtaláljuk az *annak okáért*-nak az elbeszélés továbbfűzésére való használatát is (vö. MNy. LVII, 440); pl. NádK. 684: „Es ime en titðketh meg tanitlac reaya, auag kedeglen azokra, *Annac ocaert* micoron az vr mindðnhato isten atya volna. Ez velagra ez edðſſegðs ziz mariath, es daykalkottanac volna vele, az ð zðuiei három eztendeiglen, Ennec vtanna egeiðmbe fel veuec vtet az ð zylei”. Egy alkalommal hátrább áll a mondatban: PiryH. 1: „es monda. no artatlanſag ha fðl uettet az en zent fiamnak prokatorſagat. hoğ iol reiaia igekðzel (!). hoğ el ne uezeffed igedet. elðue hiua *annak ocaert* az anğalokat monduan”. — Néha archaikus színezetű szövegekben találkozunk vele: így a WinklK. 3. kezének írásában és a NádK. 683—9. lapján levő részletben, amely TOLDY FERENC szerint „ügyetlen stilistától származik” (Nádor-codex 46).

Ez utóbb említett szövegben az *azért* csak hangsúlyos határozószóként fordul elő. Az *azért*-hoz hasonlóan az *annak okáért* is lehet olykor hangsúlyos határozószó, s betöltheti az utalószó szerepét is. A JordK. általában így fordítja le a latin *propterea*-t.

Az *annak okáért* — bár még jó ideig tartja magát — később teljesen háttérbe szorul mint következtető kötőszó. A beszélt nyelv valószínűleg régen sem használta. Ugyanez volt a szerepe és a sorsa az *ezokért*, *azokért* kötőszónak is. Ezeknek a XVI. század folyamán új alakváltozatuk is fejlődött: *ezokáért*, *azokáért*, valószínűleg az *ennek okáért*, *annak okáért* analógiájára (KERTÉSZ MANÓ: Nyr. XXXIV, 70; másképp — ragtalan birtokos jelzővel — magyarázza ezeket a formákat SIMONYI, Jelz. 176).

3. Olykor a vonatkozó névmás okhatározói alakja (*kiért* stb.) szerepel a következtető értelmű tagmondat élén. Ez nyilvánvaló latinosság, ezért nem is foglalkozunk vele részletesebben.

B) Módszathatározószói eredetű kötőszók

1. A következtető értelmű utótagban nemcsak az előtagra visszamutató okhatározószókból, hanem az előtagra visszamutató módszathatározószókból is keletkezhetett kötőszó. Igaz, az így létrejött kötőszók sokkal inkább megőrizték határozószói természetüket, mint az okhatározószókból kötőszóvá fejlődött azért. A leggyakoribbak közöttük az *ekképpen*, *ezenképpen*.

SIMONYI az *így*, *úgy*, *eszerint*, *ekképpen* kötőszókról az alábbiakat írja: „Mind ezek határozó szók, melyek azt fejezik ki, hogy az előmondatban jelzett körülmények közt, állapotban áll az utómondat is” (Köt. I, 253; az én kiemeléssel). Minthogy azonban az ilyen kötőszó-félék az ún. szubjektív következtetésben használatosak (vö. KLEMM, TörtMondt. 449), valószínűbbnek tartjuk, hogy ezek nem állapot-, hanem módszathatározószók, amelyek segítségével a beszélő az utótagban foglalt eseményt, illetőleg lefolyásának módját összeveti az előtag tartalmával (vö. BERRÁR, HasMond. 30)¹. Innen érthető, hogy ilyenkor e határozószóknak többnyire nem a veláris, hanem a palatális hangrendű alakját használja nyelvünk már a legrégebb emlékekben is.

2. Az *ekképpen*, *ezenképpen* következtető mondatbeli határozószói-kötőszói szerepére 24 adatom van, míg az *akképpen*, *azonképpen* csak háromszor fordul elő ilyen funkcióban (vö. ezzel kapcsolatban még: BERRÁR, HasMond. 141). Például: MargL. 122: „de maga mynek elejte ez jambor ez eztergamy fylep ersék el vegezte volna. zent margyt azzonnak zentseges eletynek byzonfag veteleet. Annak elejte halallal elevl vetetek meg hala. *Ezen keppen* zent margyt azzonnak zentseges eletének byzonfag vetele vegtelen el marada az idevben”; illetőleg WinklK.¹ 194–5: „wgh mond Rabanus newv doctor hogh őrdőgh lathwan embörnek enghőjelmeffegheeth azzonyallath mya || Akara megh hynya christusnak hala (†) zereeth *Akeppen* azzonallath mya zerze embör ny nemzethnek karhozatoth *Azonkeppen* Akarya vala a megh valtafth” (a NádK. megfelelő helyén az *Akeppen* helyett *mikeppen* van, l. az előző jegyzetet).

Gyakran (32 adatban) az *és* kapcsolatos kötőszóhoz csatlakozik az *ekképpen*, *ezenképpen* határozószó a következtető értelmű utótagban; pl.: GuaryK. 48: „es ada neki hatalmat mind az egez orzagon, hoǵ valamit acar mindönt meg tehef | ōn mint igaz akkeraf vñōn maga, es *ekkeppen* az ōc haboruſagnac vtanna iǵōn naǵ tiztōffsegre fel vetetec”. A veláris hangrendű *akképpen*, *azonképpen* ilyen helyzetben alig-alig fordul elő.²

3. A többi módszathatározószó sokkal ritkábban vezethet be következtető mondatot, pl.: *(és) eszerint* (1 adat); *(és) ennek miatta* (4 adat); stb. Még a leggyakoribb közöttük az *így(en)*, *úgy(an)* (4+3 adat). Például: SzabV. 131–3.: „Akarattyak žerent tǵ kegelmmeth | Es nag myltoſagos engedel-

¹ Hogy ez az összevetés, hasonlítás oksági összefüggésekre is utalhat, egyebek között az a tény is mutatja, hogy a latin okhatározói mellékmondatot olykor hasonlító mondatlall fordítják kódexeink; pl.: BécsiK.² 238: „Es mikent iſtēnēc lǵt itelēteuēl A • ſodomayakrol [iſtēn] Niniuēn meghiuttatot Vgan z Ionas Niniuēn ellēn mōdot tǵruent nē akariauala meghiuni : Et quia sententia Dei de Sodomis facta Ninive revocata est, ita et Ionas adversum Niniven prolatam sententiam revocare nolebat”; vö. az efféle mondatokkal: NádK. 241: „*mikeppen* azzoñallat mia zerze emböri nemzetnec karhozattat. *Azonkeppen* akaryavala a megvaltaſtes”.

² A JókK.-ben a latin *itaque* helyén néha *(és) azonképpen*-t (96, 106), illetőleg *és ezképpen*-t (30) találunk.

mmeth | *Ig* meg adak zabacz erw[ss]gegeth". IMRE SAMU ehhez a mondathoz a következő megállapítást fűzi: „Hogy itt az *Ig*-nek nem tulajdoníthatunk 'sic' jelentést, arra a mondat értelmén kívül az igekötő helye is utal. A hangsúlyos *így* mellett inkább kirekesztő szórendet várnánk: *Így* adák meg...” (i. m. 214 l. jegyz.). Több mint érdekes, hogy hasonló szórendet találunk a DöbrK.-ben is, annak ellenére, hogy a latin eredetiben *Sic*+igei állítmány a sorrend: DöbrK. 121: „Mert ileteknel iob te irgalmad: en aiakim dičyrendők tegedet *Ig* en iletembe aldolak tegedet: es en kezeimet te nevedbe fel emelem : Quoniam melior est misericordia tua super vitas: labia mea laudabunt te. Sic benedicam te in vita mea: et in nomine tuo levabo manus meas” (de vö. AporK.² 9: „...*Ig* aldlak meg tegedet en eletemben...”; FestK. 29: „...*Igy* aldlak teged en eelethembe...”; lényegében ugyanígy uo. 251). Hasonló szórendi törekvést tapasztalhatunk a DöbrK. nyelvében akkor is, amikor a latin okhatározószót fokozza le következtető kötőszóvá (vö. MNy. LVII, 438). Nem lehetetlen, hogy a SzabV. és a DöbrK. ebben a tekintetben ugyanannak a nyelvjárástípusnak szórendi sajátosságát mutatja (vö. BENKŐ LORÁND opponensi véleményét IMRE SAMU munkájáról: i. m. 302).

4. Sokkal gyakoribb jelenség, hogy az *így(en)* az *és*, *s* kapcsolatos kötőszóhoz csatlakozva vezet be következtető jelentésárnyalatú mondatot; pl.: PeerK.¹ 95–6: „monda nekyk zolašnakees || ydeye w-a-gyon weſtegegnekees ydeye. ees *ig* zayat bée fogwan. ees kezewel melleth werwen. cellayabol az palasztot ky wewe: ... Et sic ore compresso et manu verberans pectus, ex cellula pallium protulit”. Az *és így(en)*, *s így* efféle szerepére 26 adatunk van. Feltűnő, hogy az *és úgy*, tehát a veláris hangrendű határozószót tartalmazó kapcsolat ennél is jóval többször, 70 esetben fűz következtető mondatot az előzményekhez. Ezeknek az adatoknak túlnyomó része azonban — mint említettük — a Huszita Bibliából való, s különleges elbírálást igényel.

A Huszita Biblia *és úgy* kötőszavára már JÁSZAY PÁL fölfigyelt, s megállapította, hogy a MünchK.-ben olykor az *itaque* helyett áll, s ezt „ma *tehát* (így!) fordítanók, de a' *tabát* tunc-ot jelenett az előkorban” (RMNy. III, 289). BOGNER MIHÁLY is megjegyzi, hogy „*tehát* helyett *és így*, *és úgy* áll gyakran” (A Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex mondattana 87).

A XV. században (és a XVI. század elején) a következtető mondatok általános kötőszava az *azért*, s ott is ezt használják kódexeink, ahol ma *tehát*-ot várnánk (vö. SIMONYI i. m. I, 255), így a latin *itaque* megfelelőjeként is¹. A Huszita Biblia azonban eltér ettől, annyiban, hogy a latin *itaque*-t előfordulásainak túlnyomó többségében *és úgy*-gyal, *és így*-gyel fordítja. Az *és úgy*, *és így* természetesen belső nyelvfejlődés eredményeképpen is létrejöhett (főleg az utóbbi), a Huszita Biblia azonban az *itaque*-nak vele való fordításában olyan következetességet és sajátosságokat mutat, amelyeknek alapján ezt az alakulatot itt az *itaque* mesterséges tükrözésének tekinthetjük. Ez a körülmény is igazolja BERRÁR JOLÁN megállapítását, hogy „a Huszita Biblia nyelve nem egyszerűen egy nyelvjárás — vagy egy ember — természetes nyelvhasználatát tükrözi, hanem tudatos, mesterséges alakítás eredménye” (MNy. LIII, 403).

¹ Csupán a JóKK. kísérletezik — mint az imént láttuk — másféle fordítással, s a DöbrK. is néha *azért* *es*-sel adja vissza a latin *itaque*-t.

A BécsiK.-ben az *és így* előfordul a latin *et sic* (pl. 61), *et ita* (pl. 320) helyén is, 3 alkalommal azonban az *itaque*-nak felel meg (1, 68, 86). Az *és úgy* előjön az *atque ita* fordításaként is (58), következtető mondat kötőszavaként azonban általában a latin *itaque* helyén áll, 46 alkalommal (a latin megfelelő 5 esetben a mondat élén, 41 esetben hátrább helyezkedik el). Ez az *itaque* olykor az elbeszélést továbbfűző *ergo*-val egyértékű, s ezt a körülményt a magyar fordítások is tükrözhetik; vö. BécsiK.¹ 22: „*Es vg a si2aft megvégez- uén...: Finito itaque fletu...*” ~ SzékK.¹ 33: „*meg végezven kedéég az syraft...*”. Egyszer a rendelkezésünkre álló latin szövegben pusztá *-que*-t találunk (62: „*Es vg ki2al mōda: Dixitque ei rex*”), egyszer pedig kötőszó nélküli mondat szerkezetet (60: „*igen megha2aguéc 7 ρ ha2a2iat éltitkol[a]uan fc2dola ρha2aba 7 vg egbē hiua ρba2atit 7 Za2e[ft ρ felēseget ρhoziaia 7 még- mōda azoknac...: indignatus est valde; et dissimulata ira, reversus in domum suam, convocavit ad se amicos suos, et Zares uxorem suam, et exposuit illis...*”). Nem lehetetlen, hogy itt olyan eredeti volt a fordító előtt, amelyben *itaque* állt, de számolhatunk a másoló változtatásával is.

A legfeltűnőbb, és az *és úgy* kötőszóként való kezelését (s egyben mestersegesen kiagyalt voltát) leginkább mutatja az a körülmény, hogy egy alkalommal az *és úgy* nem a mondat élén áll (a latin szöveg itt is eltérhetett a közöltől): BécsiK.² 122: „*Latod vala 2 ug : Videbas ita*”.

Az *itaque*-t a BécsiK. sohasem fordítja *azért*-tal.

A MünchK. kötőszóhasználatát már nem ennyire következetes. A Máté-evangélium fordításában az *itaque* helyén két alkalommal is *azért*-ot találunk (17, 71; a magyarban a mondat élén, a latinban a második helyen áll a kötőszó); a János-evangéliumban pedig egyszer — narratív jellegű szövegrészben — kapcsolatos és kötőszót (224). Ezek minden bizonnyal valamelyik másoló változtatásai. Máskor mindig *és úgy* az *itaque* megfelelője (az *és így* a MünchK.-ben az *itaque* fordításaként nem jön elő; ha előfordul, akkor a latinban *et, sic* vagy *et sic* áll). 5 alkalommal a mondat élén, másik 5 esetben pedig a második helyen levő *itaque*-nak fordítása a mondatkezdő (tagmondatkezdő) és *úgy*, sőt egyszer a Vulgátában *iterum*-ot találunk ott, ahol a MünchK.-ben *és úgy* van (215; a rendelkezésemre álló kritikai kiadás — NESTLE, *Novum Testamentum graece et latine* — nem tüntet föl variánst a szóban forgó helyen).

A MünchK. még többször hátraveti az *és úgy*-ot, mint a BécsiK. (200, 211, 212, 217); jellemző, hogy mindannyiszor a János-evangéliumban (vö. MNy. LVII, 438; a latin megfelelő három alkalommal szintén a második, de egy esetben az első helyen áll). Egyszer az ilyen hátravetett, s a másoló számára értelmetlennek látszó *és (és) úgy* pusztá *és*-sé rövidült: 234: „*Monda es ρnekī pilat9 : Dixit itaque ei Pilatus*”. Nem lehetetlen — bár nem nagyon valószínű —, hogy a Huszita Biblia nyelvének hasonló megnyilvánulása hatását mutatja a DöbrK. következő részlete: 464: „*Iefvs es tvdvan mind: Jesus itaque sciens omnia*” ~ MünchK. 232: „*Es ug ic tuduā mēdenekēt*”.

Az ApokK.-ben csak egyetlen *és úgy*-ot találunk, ez is téves — bár tanulságosan téves — fordítás eredménye lehet: ApokK.² 2: „*Ha bizonaba es ug igafssagot bezelletek: igazan itelletek embereknek fiay : Si vere utique iustitiam loquimini, recta iudicate filii hominum*”. Az ApokK.-ben olvasható zsol-tárok latinjában az *itaque* nem szerepel, az *utique*-t másutt (3) *valobizon*-nal adja vissza a fordító.

A Huszita Biblia e mesterséges kötőszóhasználatának később nincs semmi nyoma (hacsak nem keresünk ilyet a DöbrK. említett helyén); vö. MünchK. 167: „*Es ug egbè huan o vranac mēdèn adofit, mōduala az elonc : Convocatis itaque singulis debitoribus domini sui, dicebat primo*” ~ DöbrK. 362: „*Azert v vranak adofit: kit mind be hivan Mond vala elōnek*” ~ JordK. 584: „*Elōwe hywan azerth myndenyket, hw vranak adofyth, monda az elfenek*”; stb.

C) Időhatározósói eredetű kötőszók

SIMONYI (i. m. I, 242) a következőket kötőszók sorában említi az *akkor*-t. Ez azonban igazában sohasem lett kötőszóvá, régen is, ma is megmaradt határozósónak. A hasonló jelentésű *tehát, tehát* ellenben — mint közismert — valóban a következő mondatok kötőszavává fejlődött. Ezzel a folyamattal itt nem foglalkozom, l. rá vonatkozólag „*A tehát (tahát)* kötőszóvá fejlődésének kezdetei” című cikkemet a Nyelvtudományi Értekezések 40. számában.

DIE GESCHICHTE DER BEIGEORDNETEN FOLGERNDEN SÄTZE IM UNGARISCHEN BIS ZUM BEGINN DES 16. JAHRHUNDERTS

VON

ENDRE RÁCZ

Der Verfasser hat alle im Ungarischen bis zum Ende des ersten Jahrzehntes des 16. Jahrhunderts vorkommenden Beispiele der folgernden, beigeordneten Sätze gesammelt und untersucht. Da diese meist Übersetzungen aus dem Lateinischen sind, hat er sie in allen möglichen Fällen mit ihren lateinischen Originalen und mit den aus einer späteren Periode der ungarischen Kodexliteratur zitierbaren parallelen Übersetzungen verglichen und untersucht. Er hat Folgendes festgestellt:

1. Das Hinterglied der konjunktionlosen beigeordneten Satzzusammensetzung ursprünglich verbindender Art kann die Folge des im Vorderglied Enthaltenen ausdrücken. Der beigeordnete Satz mit folgerndem Hinterglied kann also auch konjunktionlos sein. In der untersuchten Periode findet man zahlreiche solche Sätze. Schon seit langem kommt es auch vor, dass das (besonders durch die Konjunktionen *és, s*) bezeichnete verbindende Verhältnis auch als folgerndes aufgefasst werden kann. Solche Sätze sollten bei einer Untersuchung des älteren Standes der ungarischen Sprache aus zwei Gründen beachtet werden. Einerseits kann in die Sätze mit den Konjunktionen *és, s* neben die verbindende Konjunktion eine neue Konjunktion oder ein konjunktionartiges sprachliches Element (ursprünglich ein Adverb) geraten um das folgernde Verhältnis zu bezeichnen und so haben sich die Sätze mit durch *és azért, és így, és ekképpen* usw. verbundenen folgernden Nachgliedern ausgebildet. Andererseits vor allem in biblischen Texten, kann der Gebrauch von *és* in der folgernden Beiordnung mehrere Male als ein durch die Vulgata vermittelter Hebraismus aufgefasst werden.

2. Daneben bilden sich in den Satzverbindungen mit folgernden Nachgliedern die eigenartigen Ausdrucksmittel dieses Verhältnisses aus. Diese stammen aus drei Quellen, und zwar aus dem Kausalbestimmungswort, Modalbestimmungswort oder Zeitbestimmungswort, das im zweiten Glied auf das Vorglied zurückweist, und einige von ihnen sind auch heute noch halb und halb Bestimmungswörter.

a) Das in der untersuchten Periode beinahe alleinherrschende Bindewort *azért* der folgernden Sätze ist aus einem Kausalbestimmungswort entstanden. Dieses Kausalbestimmungswort als betontes Bestimmungswort stand meist am Beginn des Satzes und nachdem es den Akzent verloren hat, strebt es auch in Bindewort transformiert dieselbe Stellung in der Wortfolge zu behalten. Wegen der Verschwindung seiner ursprünglichen Funktion und seines Akzents aber kann es auch später im Satz folgen und auch die lateinischen Beispiele können

die Übersetzer zu ähnlichen Wortfolgen anregen. Das Wort *azért* kommt auch in anderen Funktionen vor: oft ist es deutlich ein Bestimmungswort oder ein auf einen Nebensatz hinweisendes Wort (wenn der oft durch *miért*, verbundene Kausalnebensatz seinem Hauptsatz vorangeht, kann das hinweisendes Korrelat *azért* der Rolle eines Bindewortes nahe kommen); manchmal ist es das Bindewort des adversativen Satzes; oft ist es bloss ein sprachliches Element, das zur Fortsetzung der Erzählung dient. Dieser letzte interessante Gebrauch dürfte wohl die Folge einerseits lateinischen Einflusses, andererseits des reziproken Prozesses der Entwicklung von zeitlichem Nacheinander zu Kausalität sein.

Trotz der schweren Belastung des Wortes *azért* bildet sich ein neues folgerndes Bindewort lange nicht aus. Der ebenso aus Kausalbestimmungswort entstandene, aber in der Umgangssprache wahrscheinlich nicht sehr gebräuchliche Ausdruck *annak okáért* kommt noch verhältnismässig oft vor, aber noch immer vierunddreissig Male weniger oft. Das Wort *ezért* findet sich kaum: zur Zeit der Kodexe nämlich wurden zur anaphorischen Zurückweisung — vom heutigen Sprachgebrauch abweichend — die tieflautlichen Formen des Pronomens angewandt.

b) Die an der Grenze von Bindewort und Modalbestimmungswort stehenden satzverbindenden Elemente (*így, úgy, ekképpen, akképpen* usw.) sind meist mit der Konjunktion *és* verknüpft. Am häufigsten kommt *és úgy* vor, aber ein grosser Teil der vorkommenden Beispiele sind in der hussitischen Bibel zu finden und sie sind gekünstelt als Lehnübersetzungen des lateinischen *itaque*.

c) Das heute häufigste Bindewort der folgernden Sätze ist *tehát* (in der älteren Sprache öfter *tahát*; manchmal *tahátlan, tehát, tahág*). Es ist aus einem Zeitbestimmungswort entsanden und in der untersuchten Periode erfüllt es meist eine solche Rolle. Seine Entwicklung zu Bindewort kann hauptsächlich damit erklärt werden, dass die zeitlich aufeinanderfolgenden Ereignisse miteinander oft in einem Verhältnis von Ursache und Wirkung stehen oder mindestens können sie vom Sprecher so aufgefasst werden. Dazu hat beigetragen auch, dass *tahát* usw. infolge seiner häufigen satzfüllungsartigen Anwendung seine zeitbestimmende Bedeutung schon auch ohnehin zu verlieren begann. In der untersuchten Periode machen sich nur Keime der Entwicklung zum Bindewort bemerklich. Lateinische folgernde Bindewörter werden eigentlich nur in gewissen Fragesätzen damit übersetzt. Es scheint, dass das Fragewortwerden von *tehát, tahát* (und ähnlicherweise von *hát*) der Entstehung der folgernden Bindewortrolle vorangegangen war und sich in dem mit dem Konditionalsatz verknüpften fragenden Hauptsatz ausgebildet hat (im Hauptsatz der konditionalen und der zeitbestimmenden Nebensätze sind *tehát, tahát, hát* in der untersuchten Periode sehr beliebte Hinweisungswörter).